

ISOLASJONSFENGSLING OG DEN EUROPEISKE MENNESKERETTSKONVENSJON ARTIKKEL 3

Kandidatnr: 482

Veileder: Marius Emberland

Leveringsfrist: H03

Til sammen 11.130 ord

25-11-03

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	PROBLEMSTILLING	1
1.2	METODE	2
1.3	OM VERNET MOT TORTUR, UMENNESKELIG OG NEDVERDIGENDE BEHANDLING	3
1.3.1	EMK ART. 3	3
1.3.2	ISOLASJONSFENGSLING	6
1.4	AVGRENSNINGER	9
1.5	DEN VIDERE FREMSTILLING	11
<u>2</u>	<u>NÅR ER ART. 3 OVERTRÅDT MED HENSYN TIL ISOLASJONSFENGSLING?</u>	<u>13</u>
2.1	KRÖCHER OG MÖLLER MOT SVEITS	14
2.2	HVILKE HENSYN TILLATES LAGT TIL GRUNN FOR ISOLASJONSTILTAK?	17
2.2.1	SIKKERHETSHENSYN	17
2.2.2	DISIPLINÆRHENSYN	21
2.2.3	BESKYTTELSESHENSYN	23
2.3	HVILKE TILTAK TILLATES OG HVILKE TILTAK KAN ”MOTVIRKE” KRENKELSE AV ART. 3?	24
2.3.1	ISOLASJON FRA FELLESSKAPET	24
2.3.2	KONTAKT MED OMVERDENEN	26
2.3.3	TILGANG TIL MEDIA	27
2.3.4	FRARØVELSE AV INNTRYKK (”SENSORY ISOLATION”)	28
2.3.5	VARIGHETEN AV ISOLASJONEN	29
2.3.6	BETYDNINGEN AV ISOLASJONENS EFFEKT PÅ DEN INNSATTE	31
2.3.7	BETYDNINGEN AV KLAGERS EGEN OPPTREDEN	32
<u>3</u>	<u>UTVIKLINGEN I PRAKSIS – ER TERSKELEN LAVERE I DAG?</u>	<u>34</u>
3.1	ANTAKELSEN OM DYNAMIKK	34
3.2	HVORDAN HAR KONVENSJONSORGANENES PRAKSIS UTVIKLET SEG?	36
3.3	HVORFOR ER IKKE PRAKSIS MER DYNAMISK?	38
3.3.1	NASJONALE INTERESSERS GJENNOMSLAGSKRAFT STÅR FAST?	38

3.3.2	ER DOMSTOLEN ”FANGET” AV SINE PRINSIPPER?	39
3.3.3	FOR LITE EMPIRISK GRUNNLAG?	40
4	<u>SAMMENFATNING</u>	<u>42</u>
5	<u>KILDER</u>	<u>44</u>
5.1	AVGJØRELSE AV DEN EUROPEISKE MENNESKERETTIGHETSDOMSTOL	44
5.2	AVGJØRELSE AV DEN EUROPEISKE MENNESKERETTIGHETSKOMMISSJON	45
5.3	LITTERATUR	45

1 Innledning

1.1 Problemstilling

Bruk av restriksjoner og isolasjon i fengslene er for myndigheter verden over blitt et viktig og mye benyttet instrument for å holde i sjakk farlige eller vanskelige forbrytere, både under varetektsfengsling og under soning. Samtidig er det ikke tvil om at bruk av isolasjon i fengslene utgjør et særlig alvorlig inngrep i et individs frihet, og at et slikt inngrep kan føre til store fysiske og psykiske påkjenninger og (varige) skader hos individet. Bruk av slike inngrep vil derfor kreve at det foreligger særdeles tungtveiende hensyn.

Isolasjonsfengsling reiser interessante spørsmål i forhold til det menneskerettslige vernet om den fysiske og psykiske integritet. I hvilken grad kan isolasjonstiltak i fengslene sies å bryte med det forbudet mot tortur, umenneskelig eller nedverdiggende behandling som er nedfelt i blant annet Den europeiske menneskerettskonvensjonen (EMK) art. 3? Og i hvilken grad kan slike tiltak påberopes som grunnlag for påstand om slik behandling?

For å få klarhet i disse spørsmålene vil jeg i det følgende undersøke EMKs konvensjonsorganers praksis omkring isolasjonsfengsling. Jeg vil også undersøke om det har vært en utvikling i denne praksisen i løpet av de siste 20-30 årene. I og med at Den europeiske menneskerettighetsdomstol følger prinsippet om en dynamisk tolkningsstil og har gitt uttrykk for at EMK art. 3 bør tolkes i lys av samfunnsutviklingen,¹ vil det være naturlig å tenke seg at praksis omkring isolasjonsfengsling kan ha utviklet seg i retning av en mindre restriktiv tolkning av Konvensjonen, og dermed et mer omfattende vern for individet. Jeg vil undersøke om denne påstanden stemmer. Konvensjonsorganene har behandlet en rekke saker om

¹ Se f.eks. *Selmouni mot Frankrike* § 101.

forholdene under fengsling der isolasjonstiltak har vært påberopt som selvstendig grunnlag for brudd på EMK art. 3. Jeg vil ved en gjennomgang av et utvalg av disse sakene søke å gi svar på følgende to spørsmål: *I hvilken grad strider isolasjonsfengsling mot EMK art. 3? Og hvordan har konvensjonsorganenes praksis på dette området utviklet seg?*

Jeg vil også forsøke å gi noen mulige forklaringer på hvorfor utviklingen er som den er.

1.2 Metode

Oppgaven legger til grunn en deskriptiv innfallsvinkel til stoffet. Jeg vil foreta en presentasjon av praksis fra EMKs konvensjonsorganer. Kildene jeg vil legge vekt på er rettspraksis fra disse organene og relevant juridisk litteratur.²

Jeg vil ikke legge vekt på praksis fra andre internasjonale tilsynsorganer som har behandlet spørsmål om isolasjonsfengsling i bestemmelser som er beslektet med art. 3. Slike vurderinger ligger utenfor min problemstilling, jf. punkt 1.4.

Før EMKs Protokoll 11 om en ny permanent domstol trådte i kraft 1. november 1998 var tilsynet av EMK fordelt på tre organer: Den europeiske menneskerettighetskommisjon (heretter: Kommisjonen), Den europeiske menneskerettighetsdomstol (heretter: Domstolen) og Europarådets ministerkomité. I og med reformen ble Kommisjonen nedlagt, og det er i stedet opprettet en ny permanent domstol.³ På grunn av denne omleggingen, vil det bli slik at mange av de avgjørelser jeg refererer til som skriver seg fra før reformen er fattet av Kommisjonen, mens senere avgjørelser er fattet av Domstolen. Normalt er det – naturlig nok – slik at avgjørelsene fra Domstolen har større rettskildemessig betydning enn avgjørelsene fra Kommisjonen.

² Det foreligger lite juridisk litteratur på området. Det som finnes er stort sett korte oversikter i større verker.

³ Før reformen begynte alle klagesaker i Kommisjonen, hvor avvisningsvedtak endte i en ”report” til Ministerkomiteén, og hvor det i realitetsavgjørelser ble truffet vedtak, såkalte ”decisions”. Dersom saken deretter ble innbrakt for Domstolen, ble den avgjort ved dom, ”judgment”. Etter reformen er det blitt slik at det klages direkte til Domstolen, som fatter vedtak om både avvisning og realiteten.

Når det gjelder isolasjonsfengsling, forholder det seg imidlertid slik at veldig få saker har blitt gjenstand for realitetsvedtak i Kommisjonen, enn mindre sendt til behandling i Domstolen. På dette området vil derfor Kommisjonens praksis få stor betydning, og vil bli tillagt vekt i den følgende fremstilling.

1.3 Om vernet mot tortur, umenneskelig og nedverdiggende behandling

Etter 2. verdenskrig ble det satt i gang et intensivt arbeid mot tortur og annen umenneskelig og nedverdiggende behandling.⁴ Dette førte til utarbeidelsen av en rekke internasjonalt bindende og ikke-bindende instrumenter.⁵ Vernet mot tortur og annen umenneskelig og nedverdiggende behandling og straff er i dag en sentral og grunnleggende menneskerettighet.

1.3.1 EMK art. 3

I EMK finner man vernet mot tortur og annen umenneskelig og nedverdiggende behandling i artikkel 3:

No one shall be subjected to torture or to inhuman or degrading treatment or punishment.⁶

⁴ For mer om tortur i et historisk perspektiv, se f.eks. Evans og Morgan 1998 kap. 1-4.

⁵ Sentralt står art. 7 i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (SP) og FN-Konvensjonen mot tortur (CAT), i tillegg til bestemmelser i regionale konvensjoner som EMK, Den europeiske torturkonvensjon (ECPT), Den amerikanske menneskerettskonvensjon (AMK) og Den afrikanske menneskerettskonvensjon (AFK), og i globale særkonvensjoner som f.eks. traktatene om rase- og kvinnekriminering (art. 5 og 6) og Barnekonvensjonen (art. 37 (a)). For mer om disse konvensjonene se f.eks. Buergenthal, Shelton et al. 2002.

⁶ Denne formuleringen er så godt som lik som formuleringen i SP art. 7 (at det her også vises til "cruel" behandling har antakelig liten betydning i forhold til en evt. sammenligning med EMK art. 3), som igjen skriver seg fra art. 5 i FNs verdenserklæring om menneskerettigheter. Om utarbeidelsen av ordlyden i art. 3, se Evans og Morgan 1998 punkt 3.2.

I konvensjonsorganenes praksis, fremheves det at rettighetene etter art. 3 er blant de mest grunnleggende rettigheter i Konvensjonen, og at rettighetene er *absolutte*, se for eksempel *Irland mot Storbritannia* (1978):

The Convention prohibits in absolute terms torture and inhuman and degrading treatment or punishment, irrespective of the victim's conduct. Unlike most of the substantive clauses of the Convention and of Protocols Nos. 1 and 4, Article 3 makes no provision for exceptions and, under Article 15 para. 2, there can be no derogation therefrom even in the event of a public emergency threatening the life of the nation.⁷

At forbudet mot tortur, umenneskelig og nedverdiggende behandling og straff er absolutt, betyr at det ikke under noen omstendighet kan unntas fra denne regelen. I en nyere sak, *Indelicato mot Italia* (2001), uttaler Domstolen følgende:

La Cour rappelle que l'article 3 de la Convention consacre l'une des valeurs fondamentales des sociétés démocratiques. *Même dans les circonstances les plus difficiles, telle la lutte contre la terrorisme et le crime organisé*, la Convention prohibe en termes absolus la torture et les peines ou traitements inhumains ou dégradants. L'article 3 ne prévoit pas de restrictions,...⁸

Domstolen ser på art. 3 som uttrykk for en av de mest grunnleggende verdier i et demokratisk samfunn. Er det først konstatert tortur, umenneskelig eller nedverdiggende behandling, kan ingen hensyn rettferdiggjøre inngrep, og det *må* konstateres brudd på art. 3. Dette prinsippet har vært hevdet av konvensjonsorganene samt i juridisk litteratur i lang tid, selv om det ikke er uttalt eksplisitt i Konvensjonen. Prinsippet baserer seg på en tolkning av art. 3 lest i sammenheng med art. 15 (2).⁹

Det skilles mellom tre grader av konvensjonsstridige inngrep: Tortur, umenneskelig behandling og nedverdiggende behandling. Disse begrepene er ikke definert i Konvensjonen. Prinsipper for tolkningen av dem, og dermed også en klargjøring av deres innhold, er utmeislet gjennom langvarig praksis. Om et forhold av Domstolen karakteriseres som tortur, umenneskelig behandling eller nedverdiggende behandling, er et gradsspørsmål. Men spørsmålet om det foreligger krenkelse av art. 3 er uavhengig av

⁷ *Irland mot Storbritannia* § 163.

⁸ *Indelicato mot Italia* § 30.

⁹ I følge art. 15 (2) er art. 3 en av de bestemmelsene der det gjøres unntak fra derogasjonsbestemmelsen i art. 15 (1), hvilket betyr at det selv ikke i nødstilstand kan gjøres unntak fra art. 3.

grad, så lenge det foreligger et minimum av grovhet. Hvorvidt dette *minstenivået* er oppfylt, beror på en konkret vurdering, hvor blant annet følgende forhold tas i betraktning: behandlingens varighet, den fysiske og psykiske virkninger på offeret, og i noen tilfelle offerets kjønn, alder og helsetilstand.¹⁰ Terskelprinsippet er altså relativt (selv om vernet etter art. 3 for så vidt er ansett for å være absolutt). Domstolens første og grunnleggende dom om minstenivået var *Irland mot Storbritannia* (1978).¹¹ Senere er dette prinsippet om minstenivået gjentatt og etterfulgt i utallige avgjørelser, slik som i for eksempel *Van der Ven mot Nederland* (2003):

The Court ... reiterates that, according to its case-law, ill-treatment must attain a *minimum level of severity* if it is to fall within the scope of Article 3. The assessment of this minimum is *relative*; it depends on all the circumstances of the case, such as the duration of the treatment, its physical and mental effects and, in some cases, the sex, age and state of health of the victim.¹²

Den lidelse som uunngåelig vil bli påført som følge av at en straff er ilagt, er ikke i seg selv tilstrekkelig til at det foreligger krenkelse av art. 3:

... the suffering or humiliation involved must in any event go beyond that inevitable element of suffering or humiliation connected with a given form of legitimate treatment or punishment (...). The question whether the purpose of the treatment was to humiliate or debase the victim is a factor further to be taken into account, but the absence of any such purpose cannot conclusively rule out a violation of Article 3.¹³

Konvensjonsorganene har valgt å reservere begrepet *tortur* for de aller mest alvorlige handlingene. Behandlingen må være forsettlig og innebære en meget alvorlig og grusom lidelse: ”deliberate inhuman treatment causing very serious and cruel suffering”.¹⁴ Selv om *umenneskelig behandling* ikke behøver å innebære forsett, har konvensjonsorganene

¹⁰ Se f.eks. *Irland mot Storbritannia* § 162.

¹¹ Saken handlet om fem avhørsteknikker som ble benyttet av britiske styrker overfor irske terroristmistenkte i fengsler i Nord-Irland. Domstolen fastslo at det måtte foreligge et ”minimum level of severity”. Kommisjonen kom til at de fem avhørsteknikkene utgjorde tortur, mens Domstolen mente at begrepet tortur burde reserveres for enda mer graverende forhold, og at de kun utgjorde umenneskelig behandling.

¹² *Van der Ven mot Nederland* § 47 (mine uthevinger).

¹³ Ibid. § 48.

¹⁴ F.eks. *Aydin mot Tyrkia* § 82 og *Selmouni mot Frankrike* § 96. Se også de to grunnleggende sakene *Hellas-saken* og *Irland mot UK*.

lagt vekt på forsett ved konstatering av slik behandling. Konvensjonsorganene har dessuten blant annet vurdert varigheten av behandlingen og om den har forårsaket legemsskade eller intens fysisk eller psykisk lidelse.¹⁵ Når det gjelder *nedverdiggende behandling* har konvensjonsorganene lagt vekt på om behandlingen var tilstrekkelig til å gi offeret en følelse av frykt, angst og mindreverd, som kunne føre til ydmykelse og nedverdiggelse.¹⁶

Krenkelse av art. 3 har vært påberopt overfor en rekke forskjellige typer handlinger. Jeg kan kort nevne diskriminering, kroppslig refselse,¹⁷ regulær fysisk mishandling,¹⁸ samt at art. 3 har visse eksteritorielle virkninger.¹⁹ En rekke saker har omhandlet forskjellige forhold under frihetsberøvelse, som for eksempel manglende behandlingstilbud,²⁰ de materielle forholdene i fengselet,²¹ isolasjonsfengsling og manglende medisinsk behandling.²² Jeg vil i det følgende konsentrere meg om forholdene under frihetsberøvelse, nærmere bestemt isolasjonsfengsling.

1.3.2 Isolasjonsfengsling

1) Isolasjonsfengsling og art. 3

¹⁵ Lorenzen 2003 s. 111. Jf. *Labita mot Italia* § 120: "Treatment has been held by the Court to be "inhuman" because, *inter alia*, it was premeditated, was applied for hours at a stretch and caused either actual bodily injury or intense physical and mental suffering".

¹⁶ Se også her f.eks. *Labita mot Italia* § 120: "Treatment has been held by the Court to be ... "degrading" because it was such as to arouse in its victims feelings of fear, anguish and inferiority capable of humiliating and debasing them".

¹⁷ Se f.eks. *Tyrer mot UK*, *Costello-Roberts mot Storbritannia og Campbell og Cosans mot UK*.

¹⁸ Se f.eks. *Tomasi mot Frankrike* og *Klaas mot Tyskland*.

¹⁹ Se f.eks. *Soering mot UK*.

²⁰ Se f.eks. *Aerts mot Belgia*.

²¹ Se f.eks. *Peers mot Hellas*, *Indelicato mot Italia* og *Labita mot Italia*.

²² Se f.eks. *Hellas-saken*, *Aerts mot Belgia* og *Kudla mot Polen*.

Konvensjonsorganene har fastslått gjennom langvarig praksis at isolasjonsfengsling i seg selv eller kombinert med annen mishandling kan utgjøre umenneskelig behandling og dermed være i strid med EMK art. 3.²³

Praksis omkring isolasjonsfengsling har i stor grad dreiet seg om store, alvorlige saker, der myndighetene har hatt helt spesielle behov for å ilegge særdeles strenge tiltak. Viktige saker fra den tidligere rettspraksis er saker vedrørende terrorister, som *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* (1978) og *Kröcher og Möller mot Sveits* (1982). Mer aktuelle saker er *Öcalan mot Tyrkia* (som for øyeblikket ligger til behandling i storkammer) og saker mot Italia om behandling av fanger tilknyttet ”mafialignende” organisasjoner, som for eksempel *Messina mot Italia* (1999).²⁴ At sakene omkring isolasjonsfengsling omfatter slik alvorlig kriminalitet, medfører at statenes suverenitet på dette området spiller en spesielt stor rolle. Jeg vil komme tilbake til dette poenget under punkt 3.3.1.

Konvensjonsorganene har behandlet isolasjonsfengsling i forhold til art. 3 som et helt avgrenset spørsmål. Det vil si at Kommisjonen og Domstolen – i saker hvor isolasjonsfengsling har blitt påberopt som grunnlag for krenkelse av art. 3 – har skilt ut isolasjonsfengslingen som en separat problemstilling i forhold til art. 3. Gjennom praksis har Kommisjonen og Domstolen utarbeidet disse *prinsippene*:

- Isolasjon utgjør ikke i seg selv noen form for umenneskelig behandling. Konvensjonsorganene fremhever at forlenget isolasjon er uønskelig, spesielt i de tilfeller der det dreier seg om varetektsfengsling: ”prolonged solitary confinement is undesirable, especially when the person is detained on remand”.²⁵
- Konvensjonsorganene har konkludert med at isolasjon fra resten av fengselssamfunnet – altså manglende kontakt med andre innsatte – ikke er konvensjonsstridig, dersom dette skje av hensyn til sikkerhet, disiplin eller

²³ Se f.eks. *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland*, *Kröcher og Möller mot Sveits*, *Dhoest mot Belgia*, *Zhu mot UK*.

²⁴ Se også *Ganci mot Italia* og *Bonura mot Italia*.

²⁵ *E. mot Norge* avsnitt 1.

beskyttelse. Imidlertid kan total sosial isolasjon, kombinert med total frarøvelse av sanseinntrykk ("sensory isolation"), ødelegge personligheten og dermed utgjøre en form for umenneskelig behandling som er uforenlig med art. 3, og som ikke kan rettferdiggjøres med noen hensyn.²⁶

Ved avgjørelsen av om terskelen for minstenivået er overskredet, må det altså gjøres *to vurderinger*: Det må foreligge et *legitimt hensyn*²⁷ som kan rettferdiggjøre bruken av så alvorlige tiltak. Og dersom det foreligger et slikt hensyn, må det uansett ikke foreligge "*total isolasjon*" (altså total sosial isolasjon kombinert med total frarøvelse av sanseinntrykk).

Det må foreligge proporsjonalitet mellom de legitime hensyn og rettighetene:

The question that arises is whether the *balance* between the requirements of security and basic individual rights was not disrupted to the detriment of the latter.²⁸

Ved den konkrete vurderingen av om slik balanse foreligger og om minstenivået er overskredet, legges det vekt på følgende momenter: de spesielle omstendigheter, tiltakets strenghet, dets varighet, hensynene bak tiltaket, og tiltakets virkninger på personen.²⁹

Konvensjonsorganene har i sakene om isolasjonsfengsling anlagt en restriktiv praksis. Terskelen for overskridelse av minstenivået er høy. Med unntak av noen få saker,³⁰ er de fleste saker avvist uten realitetsavgjørelse. Etter hva jeg kjenner til, har det til nå ikke

²⁶ Se f.eks. *Bouajila mot Sveits* §§ 102 og 103.

²⁷ Altså et sikkerhets-, disiplin- eller beskyttelseshensyn, jf. *Bouajila mot Sveits* §§ 102 og 103.

²⁸ *Kröcher og Möller mot Sveits* § 63 (min utheving).

²⁹ Se f.eks. *Kröcher og Möller mot Sveits* § 62 (2) og *Lorsé m.fl. mot Nederland* § 63: "In assessing whether such a measure may fall within the ambit of Article 3 in a given case, regard must be had to the particular conditions, the stringency of the measure, its duration, the objective pursued and its effects on the person concerned (...)"

³⁰ F.eks. *Kröcher og Möller mot Sveits*, *Öcalan mot Tyrkia*, *Lorsé m.fl. mot Nederland*.

skjedd at Kommisjonen eller Domstolen har konkludert med krenkelse av art. 3 grunnet isolasjonsfengsling alene, selv om spørsmålet har vært diskutert i en rekke saker.³¹

2) Definisjoner

Konvensjonsorganene er noe uklare i sin begrepsbruk, men skiller i hovedsak mellom to typer isolasjon: ”*Complete sensory isolation coupled with total social isolation*” er ikke tillatt, mens *relativ isolasjon* er tillatt dersom nærmere angitte formål foreligger.³²

Relativ (sosial) isolasjon innebærer at den innsatte i større eller mindre grad har kontakt med omverdenen, slik at det ikke foreligger slik total isolasjon som nevnt ovenfor.³³

Jeg kommer i det følgende til å benytte begrepet isolasjonsfengsling som en samlende betegnelse for alle de forhold der den innsatte er utsatt for en eller annen form for isolasjonstiltak i fengselet. ”Total sensory isolation” er det vanskelig å oversette, men innebærer nok det Møse kaller ”isolasjon som fullstendig berøver noen for inntrykk”.³⁴ For enkelhets skyld vil jeg heretter benytte begrepet total isolasjon om de forhold der det foreligger ”complete sensory isolation coupled with total social isolation”.

1.4 Avgrensninger

Oppgaven tar utgangspunkt i EMKs vern mot tortur, umenneskelig og nedverdiggende behandling. Det kunne vært interessant å sammenholde praksisen under det europeiske systemet med praksisen i FN-systemet og i andre regionale systemer, men det ville føre for langt i en oppgave som denne.

³¹ Isolasjonen kan imidlertid trekkes inn i helhetsvurderingen av fengslingsforholdene, slik som i f.eks. *Herczegfalvy mot Østerrike*. Her var ikke isolasjonen i seg selv tilstrekkelig til å utgjøre brudd på art. 3, men isolasjonen var en medvirkende faktor til at fengslingsforholdene samlet utgjorde krenkelse av art. 3.

³² Se f.eks. *Messina mot Italia* avsnitt 10 og 11.

³³ Konvensjonsorganene bruker også begrepet ”solitary confinement”, uten at det konkretiseres hva dette begrepet inneholder. Begrepet brukes antakelig som en mer generell beskrivelse av isolasjonsfengsling. ”Solitary confinement” brukes ikke i konvensjonsorganenes argumentasjon og konklusjoner, og har derfor ingen spesiell rettslig betydning.

³⁴ Møse 2002 s. 220.

Isolasjonsfengsling reiser interessante spørsmål også i forhold til andre bestemmelser i EMK. Eksempler på slike bestemmelser er retten til rettferdig rettergang i art. 6 og retten til privatliv, familieliv og korrespondanse i art. 8. I flere av de sakene jeg kommer til å gå igjennom har Domstolen også tatt stilling til slike spørsmål. Jeg finner det allikevel ikke naturlig å trekke inn disse bestemmelsene i oppgaven. Praksis om isolasjonsfengsling i forhold til art. 3 står helt på egne ben i konvensjonsorganenes argumentasjon.

Jeg konsentrerer meg i denne oppgaven helt og holdent om de tilfellene der det påberopes at isolasjonsfengslingen *i seg selv* utgjør umenneskelig eller nedverdiggende behandling. Jeg avgrenser med andre ord mot alle andre forhold under frihetsberøvelse som reiser spørsmål i forhold til art. 3.³⁵ Konvensjonsorganene har behandlet isolasjon på to måter: Enten som selvstendig grunnlag for påstått brudd på art. 3, eller som et element i en helhetsvurdering av om de generelle fengslingsforholdene i en sak samlet utgjør brudd. I slike tilfeller vil også andre overgrep som diskriminering, fysisk mishandling, manglende medisinsk behandling, dårlig mat osv., trekkes inn i bildet. Jeg velger i denne oppgaven å først og fremst konsentrere meg om de sakene der isolasjonsfengsling er påberopt som selvstendig grunnlag for å konstatere brudd på art. 3. Jeg finner det interessant å se nærmere på vurderingene konvensjonsorganene gjør når de skal vurdere hvorvidt isolasjonsfengsling *i seg selv* kan utgjøre brudd på art. 3. Dette lar seg forsvare fordi Kommisjonen og Domstolen selv har skilt ut dette problemet som et separat tema.³⁶ Også i juridisk litteratur benyttes denne avgrensningen.³⁷ En annen sak er at isolasjonen også i disse sakene – dersom isolasjonen i seg selv ikke er tilstrekkelig for å konkludere med krenkelse av art. 3 – senere kan trekkes inn som et moment ved vurderingen av om fengslingsforholdene i sin helhet strider mot art. 3.³⁸

³⁵ Noen eksempler på disse er nevnt ovenfor under punkt 1.1.1.

³⁶ Se f.eks. *Messina mot Italia*. Her tar Domstolen i avsnitt 10 først for seg reglene for isolasjonsfengsling, for deretter å ta for seg det konkrete innholdet av isolasjonstiltakene.

³⁷ Se f.eks. Decaux, Imbert et al. 1999 s. 171-172, Clayton, George et al. 2000 s 401-402, Harris, O'Boyle et al. 1995 s. 68-70 og Møse 2002 s. 220-221.

³⁸ Se f.eks. *Herczegfalvy mot Østerrike* (Kommisjonen) § 254: Kommisjonen fant at "the applicant's compulsory medical treatment and the way in which it was administered, *combined with* his artificial

Det kunne også vært interessant å trekke inn arbeidet til Den europeiske torturkomité, og se på i hvilken grad dette arbeidet har hatt betydning for konvensjonsorganenes praksis på området. Konvensjonsorganene har trukket inn komitéens rapporter i enkelte saker vedrørende art. 3 – også i saker der det dreier seg om isolasjonsfengsling.³⁹ Når det gjelder konvensjonsorganenes vurderinger vedrørende isolasjonsfengsling, er imidlertid disse rapportene tillagt liten vekt. Det ville føre for langt å trekke disse rapportene inn i oppgaven.

Isolasjonstiltak kan ilegges både under soning og under varetektsfengsling. Jeg finner det ikke her nødvendig å tillegge det spesiell betydning om det i den enkelte sak dreier seg om soning eller varetektsfengsling. I flere av de sakene som blir nevnt, har klageren i den aktuelle perioden sittet både i varetekt og soning, uten at konvensjonsorganene har lagt vekt på dette i sin argumentasjon. I og med at konvensjonsorganene i enkelte saker fremhever at isolasjon er uønskelig, spesielt i tilfeller av varetektsfengsling, kan det selvfølgelig tenkes at det vil kunne bli lagt vekt på varetektsfengsling. Jeg har imidlertid ikke funnet holdepunkter for dette i den praksis som inntil nå har vært omkring isolasjonsfengsling, og kommer derfor ikke i det følgende til å legge vekt på denne sondringen.

1.5 Den videre fremstilling

Først – i avsnitt 2 – vil jeg avklare når art. 3 er overtrådt med hensyn til isolasjonsfengsling. Dette vil jeg gjøre gjennom en gjennomgang av praksis. Jeg vil først se på hvilke hensyn konvensjonsorganene har tillatt de respektive myndigheter å legge til grunn for bruk av isolasjonstiltak. Deretter vil jeg se nærmere på hvilke konkrete tiltak konvensjonsorganene har tillatt myndighetene å benytte.

feeding and isolation, amounted to inhuman and degrading treatment” (min utheving). Domstolen derimot trakk ikke inn isolasjonen i vurderingen i det hele tatt under sin behandling av samme sak.

³⁹ Se f.eks. *Öcalan mot Tyrkia* og *Lorsé m.fl. mot Nederland*.

I avsnitt 3 kommer jeg til – på bakgrunn av gjennomgangen av praksis i avsnitt 2 – å se på hvorvidt denne praksisen har utviklet seg, samt antyde mulige årsaker for utviklingen – eventuelt den manglende utviklingen – av praksis.

Til slutt – i avsnitt 4 – vil jeg gi en kort oppsummering av oppgaven og hva jeg har funnet ved gjennomgangen av praksis omkring isolasjonsfengsling.

2 Når er art. 3 overtrådt med hensyn til isolasjonsfengsling?

Kommisjonen og Domstolen har gjennom de siste tiårene behandlet en rekke saker der isolasjonsfengsling er påberopt som et selvstendig grunnlag for krenkelse av art. 3. I juridisk teori nevnes gjerne sakene *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* (1978) og *Kröcher og Möller mot Sveits* (1982).⁴⁰ Sakene er forholdsvis gamle, og er blant de første hvor Kommisjonen foretok en grundig behandling av spørsmål omkring isolasjonsfengsling i forhold til art. 3. De er blitt retningsgivende for senere praksis og teori. I drøftelsen av hvorvidt praksisen omkring isolasjonsfengsling har endret seg, kommer jeg til å ta utgangspunkt i rettstilstanden på tidspunktet for disse to avgjørelsene.

Senere praksis omkring isolasjonsfengsling er relativt omfattende. Den dreier seg fremdeles ofte om fengsling på grunn av alvorlig kriminalitet, som drap, terrorisme og mafiavirksomhet. Som eksempler kan nevnes *Treholt mot Norge*, *Van der Ven mot Nederland* (klager var tiltalt for blant annet drap, voldtekt og narkotikakriminalitet), *Messina mot Italia* (klager var involvert i en stor sak om mafiavirksomhet og narkotikahandel) og *Öcalan mot Tyrkia* (klager var anklaget for terroristvirksomhet).

Som nevnt ovenfor under punkt 1.3.2, foretar konvensjonsorganene to vurderinger: Foreligger det ikke et *legitimt hensyn* som står i proporsjonalitet med individets rettigheter, eller finner Domstolen at det foreligger *total isolasjon*, vil isolasjonsfengslingen komme i konflikt med art. 3. I dette avsnittet vil jeg først ta for meg hvilke hensyn konvensjonsorganene tillater som grunnlag for isolasjonstiltak. Deretter vil jeg gjennomgå hvilke konkrete tiltak som tillates i forhold til proporsjonalitetsvurderingen og til forbudet mot total isolasjon. Et hovedformål med denne analysen er, gjennom å sammenfatte konvensjonsorganenes argumentasjon, å finne ut om det foreligger en utvikling i praksis de siste 20-25 årene.

⁴⁰ Se f.eks. Møse 2002 s. 220, Velu og Ergec 1990 s. 209, Lorenzen 2003 s. 117-118, Van Dijk/Van Hoof 1998 s. 318-319 og Clayton/Tomlinson 2000 s. 401.

2.1 Kröcher og Möller mot Sveits

Saken *Kröcher og Möller mot Sveits* er sentral i Kommisjonens praksis. Årsaken til dette er flere: I avgjørelsen fastslås de grunnleggende prinsipper for vurderingen av isolasjonsfengsling i forhold til art. 3, og det gis en sammenfattende oversikt over disse. I tillegg behandles isolasjonstiltak som ligger i grenseland for hva konvensjonsorganene tillater i forhold til art. 3, og som berører mange forskjellige spørsmål omkring isolasjonsfengsling. Saken har i så måte blitt retningsgivende for senere praksis. Saken var dessuten i lang tid den eneste saken som ikke var blitt avvist av Kommisjonen. Avgjørelsen gir et godt eksempel på Kommisjonens resonnementer og argumentasjon i slike typer saker, og inneholder en interessant mindretallsvurdering. Siden saken er blitt så sentral for senere praksis og i juridisk litteratur på området, vil jeg gå grundig gjennom denne før jeg begynner gjennomgangen av senere praksis.

Saken omhandler to angivelige terrorister som ble pågrepet og satt i varetekt i 1977, og som året etter ble dømt til henholdsvis 11 og 15 års fengsel ”principally for attempted murder and violence and threats against officials of the Confederation”.⁴¹ Spesielt den første måneden i fengselet var tiltakene overfor klagerne særdeles strenge: Klagernes celler lå ikke inntil hverandre. Det var heller ingen andre innsatte i samme etasje. Cellene over og under var tomme. Cellene var fjernsynsovervåket hele døgnet, og vinduene var blokkerte med tanke på at klagerne ikke skulle kunne se ut. Det eneste lyset i cellene kom fra kunstig belysning. Til å begynne med var cellene belyst hele døgnet, også om natten. Klagerne hadde ingen tilgang til aviser, blader, radio eller fjernsyn. De var tillatt 20 minutter ”light exercise” en gang hver hverdag. I helgene fikk de overhodet ikke forlate cellene. Klagene var fratatt all mulighet for kontakt med hverandre og med andre innsatte. De ble heller ikke tillatt besøk fra sine advokater. Tiltakene ble etterhvert endret og lempet.⁴²

⁴¹ *Kröcher og Möller mot Sveits* § 3.

⁴² Beskrivelse av de faktiske forhold finnes i avgjørelsens §§ 17-28.

Kommisjonen fant det bevist at klagerne var utsatt for ”constant artificial lighting, permanent surveillance by closed-circuit television, the denial of access to newspapers and radio and the lack of physical exercise”.⁴³ Myndighetene hevdet at tiltakene var nødvendige for å sikre sikkerheten i og utenfor fengselet, og for å hindre fluktforsøk og kollusjon. Kommisjonen måtte ta standpunkt til om det forelå proporsjonalitet mellom sikkerhetshensynet og rettighetene i art. 3:

The question that arises is whether the *balance between the requirements of security and basic individual rights* was not disrupted to the detriment of the latter. The Commission is therefore required to examine the security measures one by one and the effect produced or likely to be produced by their temporary or long-term combination, so that it can judge whether these measures, which the Swiss authorities gradually altered, were likely to create conditions of detention attaining a *level of severity that could constitute a violation of Article 3 of the Convention*.⁴⁴

Kommisjonen oppsummerte deretter gjeldende rettspraksis:⁴⁵ Atskillelse av en fange fra resten av fengselssamfunnet utgjør ikke i seg selv umenneskelig behandling.

Isolasjonstiltak er i bruk i mange av Konvensjonens medlemsstater og er ikke ulovlig, men forlenget isolasjon er ikke ønskelig. Total isolasjon (”complete sensory isolation coupled with total social isolation”) er forbudt, idet slik isolasjon kan ødelegge personligheten og dermed utgjør umenneskelig behandling som ikke kan rettfærdiggjøres av verken sikkerhetshensyn eller andre grunner.

I den følgende vurdering tok Kommisjonen utgangspunkt i disse momentene:

... the surrounding circumstances including the particular conditions, the stringency of the measure, its duration, the objective pursued and its effects on the person concerned.⁴⁶

Kommisjonen fant at det var usant at klagerne befant seg i total akustisk isolasjon, og mente at den typen ”sensory isolation” klagerne var utsatt for var av en slik karakter at

⁴³ § 54.

⁴⁴ § 57 (mine uthevinger).

⁴⁵ Se §§ 61 og 62. Kommisjonen viste bl.a. til *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland*, *Irland mot Storbritannia* og *McFeeley mot Storbritannia*.

⁴⁶ § 62 (2).

den kunne rettferdiggjøres på grunn av sikkerhetshensyn.⁴⁷ Kommisjonen la dessuten vekt på at klagerne aldri ble nektet besøk av nær familie, at det forelå omfattende korrespondanse med omverdenen og at de fikk lov til å lese bøker.⁴⁸ Klagerne ble etter hvert tillatt omfattende kontakt med andre personer enn leger og advokater, og nektet faktisk kontakt med enkelte.⁴⁹ Når det gjaldt alvorlighetsgraden av tiltakene, påpekte Kommisjonen at *klagerne kun var plassert i isolasjon den første måneden* og at tiltakene senere ble gradvis lempet.⁵⁰ Kommisjonen fant at verken varigheten av tiltakene eller strengheten av disse overskred ”the legitimate requirements of security”.⁵¹

Kommisjonen uttrykte bekymring i forhold til nødvendigheten av slike tiltak, men kom til at behandlingen ikke oversteg minstenivået, og fant at det ikke forelå krenkelse av art. 3:

The Commission is unable to affirm that the applicants were subjected to a form of physical or moral suffering designed to punish them, destroy their personality or break their resistance.⁵²

Mindretallets votum (fem av totalt tretten kommisjonsmedlemmer) er interessant. Mindretallet mente det forelå brudd på art. 3 med hensyn til den første måneden, og at det ikke kunne sees bort fra denne perioden selv om tiltakene etterhvert ble lempet. Med hensyn til den første måneden mente mindretallet at kravet til proporsjonalitet mellom tiltakene og rettighetene i art. 3 ikke var oppfylt.⁵³

Kröcher og Möller mot Sveits illustrerer at terskelen for at konvensjonsorganene i saker om isolasjonsfengsling skal konstatere krenkelse av art. 3 er svært høy. Som nevnt ovenfor konstaterte Kommisjonen at total isolasjon kan være konvensjonsstridig, men Kommisjonen fant at det i denne saken ikke forelå slik isolasjon, da cellene ikke var

⁴⁷ §§ 66 og 67.

⁴⁸ § 68.

⁴⁹ § 68.

⁵⁰ § 69.

⁵¹ § 72.

⁵² § 76.

⁵³ Mindretallets votum, avsnitt 3 og 8.

lydtette. Med tanke på at fangene ellers var frarøvet så godt som all kontakt med hverandre og andre, at de satt innesperret så godt som 24 timer i døgnet og at cellene i nærheten var evakuert, er det interessant at det var nettopp dette forholdet som ble avgjørende for Kommisjonens avgjørelse. Det kan ikke være i tvil om at Kommisjonen i denne saken la grunnlaget for en svært restriktiv praksis. Nettopp fordi Kommisjonen trakk opp så mange og strenge grenser for når art. 3 kan ansees krenket på grunn av illeggelse av isolasjonstiltak, har denne saken blitt stående som utgangspunkt for Strasbourg-organenes bedømmelse av lignende saker i ettertid.

2.2 Hvilke hensyn tillates lagt til grunn for isolasjonstiltak?

Bedømmelsen av om minstenivået er overskredet – i de tilfellene der isolasjonsfengsling *i seg selv* er påberopt som grunnlag for krenkelse av art. 3 – beror på en konkret vurdering av om inngrepet er begrunnet i et legitimt hensyn; altså begrunnet i hensyn enten til sikkerhet, disiplin eller beskyttelse: "... the prohibition of contacts with other prisoners for security, disciplinary or protective reasons does not in itself amount to inhuman treatment or punishment".⁵⁴ Det må i tillegg foreligge proporsjonalitet mellom det legitime hensynet og individets rettigheter etter art. 3.⁵⁵

Jeg finner det her naturlig å ta utgangspunkt i konvensjonsorganenes begrepsbruk, og dele hensynene inn i tre kategorier. Som det vil fremkomme av det følgende, vil imidlertid en slik inndeling ikke alltid være like hensiktsmessig, idet hensynene i stor grad glir over i hverandre. Jeg holder meg allikevel til konvensjonsorganenes inndeling, da denne i stor utstrekning er betonet i praksis.

2.2.1 Sikkerhetshensyn

I mange av sakene omkring isolasjonsfengsling har sikkerhetshensynet vært dominerende. Disse sakene har i stor grad dreiet seg om svært alvorlig kriminalitet, hvor myndighetene har hatt et særlig behov for å hindre den innsatte tilgang til informasjon

⁵⁴ *Öcalan mot Tyrkia* § 232.

⁵⁵ Jf. f.eks. *Kröcher og Möller mot Sveits* § 57.

og – av diverse grunner – kontakt med omverdenen. Hensynet til sikkerhet kan alene være tilstrekkelig for å illegge isolasjonstiltak, og konvensjonsorganene har gått langt i å tillate myndighetene å illegge svært strenge isolasjonstiltak av sikkerhetsgrunner. Jeg vil nedenfor ta utgangspunkt i to eldre og tre nyere avgjørelser. Argumentasjonen i de to nyere avgjørelsene ligner mye på argumentasjonen i de to eldre saken, og baserer seg helt tydelig på de samme prinsipper og holdninger.

I *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* satt klagerne – som var sentrale medlemmer av terroristgruppen Rote Armé Fraktion – varetektsfengslet i nærmere fem år under strenge isolasjonstiltak, før de ble dømt til fengsel på livstid for ”multiple murder”. Klagerne var isolert fra de andre fangene og det sosiale samvær i fengslet. All deres kontakt med omverdenen var underlagt streng overvåkning, og de var ellers ilagt svært strenge sikkerhetstiltak. I perioder var klagerne nektet all kontakt med hverandre og omverdenen. Klagerne hevdet at de var påført alvorlig fysisk og psykisk lidelse som følge av de strenge fengslingsforholdene. Noen måneder etter at dommen falt ble klagerne – samme dag – funnet døde i sine celler, og det ble konkludert med at de hadde tatt sine egne liv. Myndighetene begrunnet sikkerhetstiltakene med at klagerne var farlige: Klagerne hadde benyttet våpen i forbindelse med pågripelsen, og terroristorganisasjonen klagerne tilhørte hadde ved flere tilfeller organisert væpnede angrep for å forsøke å befri dem. Kommisjonen var overbevist om at ”there were pressing reasons for subjecting the applicants to arrangements more directly based on security measures”.⁵⁶

I *Kröcher og Möller mot Sveits* fant Kommisjonen det bevist at myndighetene hadde ilagt de strenge tiltakene utelukkende av sikkerhetshensyn. Det ble lagt vekt på at klagerne var farlige, at det ble brukt våpen i forbindelse med pågripelsen og at det forelå bevis for at klagerne tidligere hadde deltatt i terroristvirksomhet. Kommisjonen viste til dødsfallene til Ensslin, Baader og Raspe og det faktum at disse samt terroristaksjoner den siste tiden hadde skapt stor kontrovers i samfunnsdebatten, og fremhevet at isolasjonstiltakene av den grunn også ble ilagt med tanke på å beskytte klagernes liv.⁵⁷ Kommisjonen fant at ”there were in this case serious grounds for ordering stringent

⁵⁶ *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* § 5.

⁵⁷ *Kröcher og Möller mot Sveits* § 63.

conditions of detention”.⁵⁸ Dette var allikevel ikke tilstrekkelig for å konstatere krenkelse av art. 3: Det måtte også foretas en grundig gjennomgang av fengslingsforholdene, og – ut fra et proporsjonalitetssynspunkt⁵⁹ – avgjøres hvorvidt disse kunne rettferdiggjøres av slike hensyn. Kommisjonen foretok en vurdering i forhold til momentene nevnt ovenfor under punkt 1.3.2 og fant at det ikke forelå bevis for at fengslingsforholdene hadde hatt tilstrekkelig ødeleggende effekt på klagerne til at det kunne konstateres krenkelse av art. 3. I både *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* og *Kröcher og Möller mot Sveits* mente altså Kommisjonen at det forelå proporsjonalitet mellom hensynet til sikkerhet og de innsattes rettigheter.

I *Messina mot Italia* (1999) og *Öcalan mot Tyrkia* (2003) fant Domstolen etter tilsvarende vurderinger at det forelå sterke sikkerhetshensyn som talte for at myndighetene var berettiget til å ilette slike strenge fengslingstiltak. I *Messina-saken* var klager dømt til henholdsvis syv, ti og fjorten års fengsel for diverse forhold, blant annet for narkotikakriminalitet og tilhørighet til en ”Mafia-type organisation”.⁶⁰ Klageren hadde svært liten mulighet for kontakt med andre innsatte, og muligheten for kontakt med omverdenen ellers var underlagt strenge restriksjoner. Domstolen la vekt på faren for at klageren ville kunne gjenopprette kontakten med kriminelle organisasjoner. Denne faren ble understreket av at klageren i løpet av den aktuelle fengslingsperioden ”had been arrested on suspicion of the murder of a judge, had been sentenced to seventeen years’ imprisonment, and had other proceedings pending against him for membership of Mafia-type organisations”.⁶¹ Klageren hadde ikke kunnet godtgjøre at myndighetenes bekymringer var ugrunnede eller urimelige.

Klageren i *Öcalan-saken* var leder av en stor bevæpnet separatistbevegelse (PKK), og var av tyrkiske domstoler dømt til dødsstraff for ”activities carried out for the purpose of bringing about the secession of part of the national territory”.⁶² Klageren var innsatt som eneste fange på en fangeøy og hadde – naturlig nok – ingen kontakt med andre

⁵⁸ § 64.

⁵⁹ Jf. ovenfor punkt 1.3.2.

⁶⁰ *Messina mot Italia* avsnitt 14.

⁶¹ Avsnitt 14.

⁶² *Öcalan mot Tyrkia* § 31.

fanger. Han hadde dessuten ikke tilgang til telefon og fjernsyn, og hadde ellers liten mulighet for kontakt med omverdenen. Klageren ble sett på som den farligste terroristen i Tyrkia, og myndighetene fryktet at tilhengere ville hjelpe ham til å flykte fra fengselet. I tillegg hadde klager mange fiender, som myndighetene mente det var nødvendig å beskytte ham mot. Domstolen mente at det var forståelig at tyrkiske myndigheter fant det nødvendig å gå til ekstraordinære sikkerhetstiltak.⁶³

Også i *Van der Ven mot Nederland* (1999) ble det lagt avgjørende vekt på sikkerhetshensynet:

The applicant was placed in the EBI because he was considered extremely likely to attempt to escape from detention facilities with a less strict regime, and if he were to escape, he was deemed to pose an *unacceptable risk to society in terms of again committing serious violent crimes* (...). At a later stage, the risk of the applicant escaping was held to be less high; however, in the event of an escape he was still considered to pose an unacceptable risk to society in view of the nature of the offences of which he stood accused and of the effects on society and public opinion (...). Although the applicant denied that he harboured any such intentions, it is not for the Court to examine the validity of the assessment carried out by the domestic authorities.⁶⁴

Denne saken illustrerer at et viktig sikkerhetshensyn er hensynet til flukt- og kollusjonsfare. Flukt- og kollusjonsfare ble også tillagt vekt i *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland*, *X mot Danmark*⁶⁵ og *Rasch mot Danmark*⁶⁶.

Messina-saken, *Öcalan-saken* og *Van der Ven mot Nederland* bekrefter at Domstolen mener at hensynet til sikkerhet er tilstrekkelig begrunnelse for ileggelse av strenge isolasjonstiltak i saker der den innsatte utgjør en betydelig sikkerhetsrisiko. Domstolen la betydelig vekt på de respektive myndigheters begrunnelser og fant ingen grunn til å betvile disse. I alle sakene la Domstolen de samme prinsipper og argumentasjon til grunn som i *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* og *Kröcher og Möller mot Sveits*.

⁶³ § 233.

⁶⁴ *Van der Ven mot Nederland* § 55 (min utheving). Se også *Lorsé m.fl. mot Nederland* § 67.

⁶⁵ Klager var siktet for omfattende narkotikahandel og ble holdt i isolasjon i over et år p.g.a. kollusjonsfare. Se Lorenzen 2003 s. 116.

⁶⁶ Klager var tiltalt for drap og satt i isolasjon under varetektsfengsling i 17 måneder grunnet flukt- og kollusjonsfare. Se Lorenzen 2003 s. 117.

2.2.2 Disiplinærhensyn

Det er sjelden disiplinærhensyn alene blir oppgitt som begrunnelse for lange perioder med isolasjonsfengsling. Men det hender ofte at disiplinærhensyn legges til grunn som tilstrekkelig formål for kortere perioder med isolasjon i løpet av fengslingsperioden. Konvensjonsorganene tillater isolasjon begrunnet i hensynet til disiplin, men legger vekt på at tiltakene fortløpene bør vurderes av fengselsmyndighetene, slik at den innsatte ikke blir sittende i isolasjon dersom hensynet har bortfalt.

Det er i saker hvor isolasjon er ilagt grunnet disiplinærhensyn at det legges størst vekt på forhold ved klageren selv. Et eksempel på dette er *Dhoest mot Belgia* (1987). Klageren var dømt til å tilbringe 15 år ved en ”special institution”⁶⁷ for blant annet dobbeltdrap.⁶⁸ Klageren hadde daglig kontakt med fengselsbetjeningen og med andre innsatte, men ble i perioder ilagt disiplinære sanksjoner som hadde til følge at han ble sittende innelåst på sitt rom og fikk bare forlate det for å trene, alene på gårdsplassen. Klageren hadde forsøkt å rømme fra institusjonen ved tre anledninger. Kommisjonen fant at forholdene det ble klaget over hovedsakelig var et resultat av klagerens egen atferd:

The Commission notes that the situation complained of by the applicant was mainly the result of his uncooperative and disruptive behaviour. It was also clear that the applicant represented a special security risk given his constant obsession to escape from the institution.⁶⁹

Kommisjonen fremhevet at myndighetene selv i slike tilfeller av manglende samarbeidsvilje ikke er fritatt for sine forpliktelser i henhold til art. 3: ”in such circumstances of revolt or fundamental non-cooperation, the state *is not excused from its obligations* under the Convention and Article 3”.⁷⁰ Kommisjonen viste til *McFeeley*

⁶⁷ Konvensjonsorganene likestiller innleggelse i psykiatrisk anstalt grunnet kriminelle forhold med innsettelse i fengsel, jf. *Herczegfalvy mot Østerrike*.

⁶⁸ *Dhoest mot Belgia* § 37.

⁶⁹ § 120.

⁷⁰ § 121.

mot Storbritannia, der Kommisjonen fastslo at fengselsmyndighetene har en plikt til å fortløpende vurdere fengslingsforholdene for å sikre de innsattes helse og velferd. Kommisjonen la i *Dhoest-saken* vekt på at de belgiske myndigheter viste interesse for å forbedre klagerens situasjon.⁷¹ Selv om Kommisjonen fremhevet at klagerens oppførsel ikke fratok myndighetene ansvaret etter art. 3, trakk Kommisjonen denne inn i avgjørelsens konklusjon:

Having regard to all the circumstances of the applicant's detention and in particular to his hostility towards any form of treatment as well as his persistent refusal to cooperate or to comply with the rules of the institution, the Commission concludes that the applicant's conditions of detention did not attain the seriousness of treatment envisaged by Article 3 of the Convention.

Klageren i *Koskinen mot Finland* (1994) sonet opprinnelig flere forskjellige dommer for ulike forhold, men ble – kort tid etter påbegynt soning – i tillegg dømt til tolv års fengsel blant annet for drap på en medinnsatt. Klager ble senere – mens han satt i fengsel – flere ganger dømt for blant annet vold mot fengselsbetjeningen og besittelse av våpen. På grunn av disse episodene ble klageren i flere perioder ilagt ulike isolasjonstiltak. Kommisjonen la vekt på at disse sanksjonene var ”self-inflicted”.⁷² Kommisjonen la også i denne saken vekt på at myndighetene fortløpende vurderte situasjonen, og fant at isolasjonen ikke var av en slik karakter at det utgjorde krenkelse av art. 3.⁷³

Når Kommisjonen i disse to sakene legger såpass stor vekt på forhold på klagers side, understreker dette at terskelprinsippet er relativt. Selv om art. 3 innebærer et absolutt forbud mot tortur og umenneskelig og nedverdiggende behandling, må det i den enkelte sak foretas en konkret vurdering av om minstenivået er overskredet. Allikevel er det interessant at Kommisjonen i *Dhoest mot Belgia* fremhever at forhold på klagerens side ikke kan begrense hans rettigheter etter art. 3 og samtidig trekker inn klagerens opptreden i konklusjonen.

⁷¹ Se også *E. mot Norge* avsnitt 13.

⁷² Se *Koskinen mot Finland* avsnitt 20 og 21.

⁷³ Avsnitt 19.

Disiplinærhensyn har i begrenset grad vært angitt som hovedhensyn for illeggelse av isolasjonstiltak, og det er derfor vanskelig å trekke mer generelle konklusjoner. Det må allikevel være klart at konvensjonsorganene ser på disiplinærhensyn som et hensyn som kan rettferdiggjøre bruken av isolasjonstiltak, selv om det nok kan antas at statene kan gå enda lenger dersom tiltakene begrunnes i sikkerhetshensyn.

2.2.3 Beskyttelseshensyn

Konvensjonsorganene nevner også hensynet til beskyttelse som et av de tre hensynene som kan legges til grunn for illeggelse av isolasjonstiltak. Konvensjonsorganene har imidlertid i begrenset grad vurdert beskyttelseshensynet som et selvstendig hensyn ved siden av sikkerhetshensynet, og det fremstår for meg som noe uklart i hvilken grad beskyttelseshensynet i det hele tatt behandles som et separat hensyn. Terminologien er imidlertid lite viktig, så lenge det foreligger proporsjonalitet mellom hensynet og den innsattes rettigheter.

Som vi har sett ovenfor under punkt 2.2.1 kan det være tilfelle både at samfunnet må beskyttes mot den innsatte og at den innsatte må beskyttes mot samfunnet.⁷⁴ Selvstendig betydning i forhold til sikkerhetshensynet kan beskyttelseshensynet ha i tilfelle av at den innsatte må beskyttes mot seg selv.

Et eksempel på dette kan man finne i *Zhu mot Storbritannia* (2000). Klageren var en kinesisk statsborger som ble stoppet ved ankomst til Skottland og ble pågrepet – med hjemmel i britisk immigrasjonslovgivning – idet han reiste med et forfalsket japansk pass. Klageren ble holdt i varetekt i 18 måneder. I denne perioden var han innesperret i cellen i omkring 16 timer om dagen. De første seks månedene var han i praksis avskåret all kontakt med andre mennesker, idet han ikke snakket engelsk og det ikke var noen andre i fengselet som snakket hans språk. Først etter de første seks månedene ble det ordnet med tolk. I en kort periode ble klageren plassert i en sikkerhetscelle på grunn av faren for at han skulle ta sitt eget liv. Forholdene i cellen var ikke nedverdige. Tvert

⁷⁴ Se f.eks. *Öcalan mot Tyrkia* § 233 (klageren måtte beskyttes mot fiender som kunne tenkes å ønske livet av ham).

imot ble det ansett som et positivt tiltak i forhold til en innsatt som slet med alvorlige psykiske problemer.⁷⁵

2.3 Hvilke tiltak tillates og hvilke tiltak kan "motvirke" krenkelse av art. 3?

I dette avsnittet vil jeg ta for meg praksis med tanke på å klargjøre hvilke tiltak konvensjonsorganene har tillatt myndighetene å benytte av hensyn til sikkerhet, disiplin og beskyttelse, og som ikke ansees å utgjøre konvensjonskrenkende total isolasjon. Jeg vil også antyde hvilke forhold som tydeligst indikerer at det ikke foreligger konvensjonsstridig isolasjon.

2.3.1 Isolasjon fra fellesskapet

At en innsatt blir nektet kontakt med andre innsatte er ikke forbudt i henhold til art. 3 dersom det foreligger sikkerhets-, disiplinær- eller beskyttelsesbehov, jf. punkt 2.2 ovenfor. Ikke i noen tilfeller har konvensjonsorganene funnet at nektelse av kontakt med andre innsatte har vært av en slik karakter at det ikke er forenlig med Konvensjonen.

Kommisjonen fastslo i *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* at atskillelse av fangen fra fengselssamfunnet *ikke i seg selv* utgjør noen form for umenneskelig behandling:

...the segregation of a prisoner from the prison community does not in itself constitute a form of inhuman treatment.⁷⁶

Denne uttalelsen er senere gjentatt i mange avgjørelser, for eksempel *Kröcher og Möller mot Sveits*.⁷⁷ I denne saken fremhever Kommisjonen forskjellen mellom total isolasjon, og isolasjon som betår i nektelse av samkvem med andre fanger. Konvensjonsorganene opprettholder sitt standpunkt i blant annet *Messina mot Italia*:

⁷⁵ *Zhu mot Storbritannia* avsnitt 11.

⁷⁶ *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* avsnitt 5.

⁷⁷ *Kröcher og Möller mot Sveits* § 60.

...the applicant was not subjected to sensory isolation or total social isolation. On the other hand, he was subjected to a *relative social isolation*, having been prevented from meeting prisoners subject to different prison regimes, receiving visits from persons other than family members and making telephone calls. However, although his opportunities for contact were therefore limited, one could not speak of isolation in this context.⁷⁸

Så lenge det foreligger et legitimt hensyn, jf. punkt 2.2 ovenfor, er slik relativ sosial isolasjon tillatt.

I *Öcalan mot Tyrkia* var det uproblematisk at klageren, som eneste innsatte på fangeøya, ikke hadde kontakt med andre fanger. Heller ikke i *Bouajila mot Sveits* hadde klageren noen som helst kontakt med andre fanger. Kommisjonen vurderte tiltakene i forhold til effektene de hadde hatt på klagerens helse og i forhold til tiltakenes varighet, men kom til at minstenivået ikke var overskredet.⁷⁹

Når Kommisjonen i for eksempel *Dhoest mot Belgia* og *Koskinen mot Finland* sier at slik "removal of a prisoner from association with fellow inmates for security, disciplinary or protective reasons" ikke *normalt* utgjør umenneskelig eller nedverdiggende behandling, antar jeg at dette kun betyr at Kommisjonen tar høyde for at det kan forekomme ekstreme situasjoner som krever unntak fra hovedregelen. Det foreligger ihvertfall i praksis ingen eksempler på at en klager har fått medhold i påstand om brudd på art. 3 fordi han er fratatt muligheten til samvær med andre innsatte.

I alle sakene jeg har gått gjennom har det vært trukket frem i hvilken grad klageren har hatt kontakt med de øvrige innsatte. I forhold til drøftelsen om det foreligger total isolasjon har det ikke hatt betydning om klageren har vært avskåret all kontakt med medinnsatte, og det kan antas konvensjonsorganene aldri vil finne at slik total isolasjon foreligger dersom klageren har hatt slik kontakt.⁸⁰

⁷⁸ *Messina mot Italia* avsnitt 11 (min utheving).

⁷⁹ *Bouajila mot Sveits* § 137.

⁸⁰ Manglende kontakt med andre kan imidlertid selvfølgelig være et av flere momenter som spiller inn i saker der det foretas en samlet vurdering av alle fengslingsforholdene, og hvor det ikke bare dreier seg om isolasjonsfengsling, jf. f.eks. *Koskinen mot Finland* avsnitt 17: "a lengthy prison sentence or a combination of prison sentences does not *in itself* raise any issue under Article 3" (min utheving). Se f.eks. sakene *Van der Ven mot Nederland* og *Lorsé m.fl. mot Nederland* der isolasjonsfengslingen i seg

2.3.2 Kontakt med omverdenen

Å sitte isolasjonsfengslet innebærer som oftest svært begrenset kontakt med andre personer. I tillegg til at fangen gjerne er avskåret fra kontakt med de andre fangene i fengselet, blir mange nektet besøk fra familie og venner. Mange nektes eller tillates kun begrenset kontakt også med fagpersoner som advokater, medisinsk personell og ansatte i fengslene. I sakene *Kröcher og Möller mot Sveits* og *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* var klagerne i stor grad også nektet kontakt med hverandre.

I *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* var klagerne nektet all kontakt med andre fanger. Ved flere anledninger ble klagerne i kort perioder også nektet all kontakt med hverandre og omverdenen. Kommisjonen fant det bevist at klagerne var utsatt for ”a degree of social isolation”, men fant ikke at det dreide seg om ”real solitary confinement”, idet de fikk lov til å motta besøk fra sine familier og advokater. I *Treholt mot Norge* slo Kommisjonen fast at Staten hadde gode grunner for å holde klageren isolert. Den innsatte hadde dessuten vært tillatt kontakt med mange forskjellige personer, og hadde mange ulike muligheter for kontakt med omverdenen. Isolasjonen var ikke av en slik karakter at den utgjorde brudd på art. 3.⁸¹

Også *Öcalan-saken* er illustrerende i denne sammenheng. Fordi han var eneste innsatte på øya hvor han ble holdt fengslet, hadde klager naturlig nok ingen kontakt med andre fanger. At han mottok to daglige besøk av leger og et ukentlig besøk av sine advokater var allikevel tilstrekkelig for å unngå problemer for Tyrkia i forhold til art. 3. Det forelå ikke restriksjoner i forhold til å motta besøk fra familie, og Domstolen la ikke vekt på at det var svært vanskelig å komme seg til fangeøya. Domstolen uttrykte bekymring for langtidseffektene av klagerens isolasjon, men fant at minstenivået ikke var overskredet. Også i *Guzzardi mot Italia* (1980) var klager innsatt i et fengsel på en isolert øy. Han hadde imidlertid kontakt med andre fanger, fengselspersonalet og medisinsk personell,

selv ikke utgjorde krenkelse av art. 3, men der fengslingsforholdene samlet ble funnet å overstige minstenivået.

⁸¹ *Treholt mot Norge* avsnitt 1 (c).

samtidig som familien hans fikk lov til å bo på fangeøya i lange perioder. Domstolen konkluderte kort med at fengslingsforholdene nok var ubehagelige, men at minstenivået ikke var overskredet.⁸²

Verdt å nevne er også *Zhu mot Storbritannia*. Som nevnt ovenfor hadde klager i denne saken i praksis ingen kontakt med omverdenen de første seks månedene. Domstolen la imidlertid vekt på at klager hadde hatt ukentlige besøk av en representant fra ”the local Community Relations Council”, og at fengselsmyndighetene hadde gjort sitt for å lette situasjonen for den innsatte og tatt hans behov til følge. Domstolen fant at art. 3 ikke var krenket.⁸³

Praksis viser at det normalt er tilstrekkelig at den innsatte har begrenset kontakt med fagpersonell som fengselsbetjeningen, medisinsk personell eller advokater. Den innsatte kan ikke med bakgrunn i art. 3 gjøre krav på å ha kontakt med sin familie.⁸⁴ Men kontakt med familien er en sterk indikasjon på at det ikke foreligger konvensjonsstridig isolasjon.⁸⁵

2.3.3 Tilgang til media

I alle sakene omkring isolasjonsfengsling har de innsatte i større eller mindre grad vært nektet tilgang til media. Konvensjonsorganene har tillatt myndighetene vid adgang til å nekte isolasjonsinnsatte tilgang til fjernsyn, radio, aviser, blader og bøker. Har den innsatte hatt tilgang til et eller flere medier, er dette en sterk indikasjon på at isolasjonen ikke er total, og dermed ikke konvensjonsstridig. Nektelse av tilgang til medier har dessuten aldri vært sett på som et så alvorlig inngrep at det ikke har latt seg rettfærdiggjøre av hensyn til sikkerhet, disiplin eller beskyttelse. Dersom det skal

⁸² *Guzzardi mot Italia* § 107.

⁸³ *Zhu mot Storbritannia* avsnitt 12 til 14.

⁸⁴ Se f.eks. *Indelicato mot Italia* der klageren ikke var tillatt besøk fra sin familie de seks første månedene.

⁸⁵ En annen sak er at det i tilfeller av begrenset kontakt med familien gjerne påberopes krenkelse av retten til familieliv i EMK art. 8.

foreligge konvensjonsstridig isolasjon, må antakelig adgangen til media være helt avskåret.

I *Kröcher og Möller mot Sveits* var klagerne nektet all mulighet for tilgang til media den første perioden av fengslingen. Disse restriksjonene ble senere lempet. *E. mot Norge* (1988) dreiet seg om en mann som ved en rekke anledninger var dømt for ulike voldshandlinger og var idømt til sammen 15 måneders fengsel. På grunn av at klageren ble ansett som svært farlig og ansett å ha ”varig svekkede og mangelfullt utviklede sjelsevner”, ble han imidlertid plassert i sikring. Sikringsbemyndigelsen ble flere ganger forlenget av domstolene, og klageren satt i til sammen åtte år i forskjellige fengsler, hvorav fem år på isolasjonsavdeling og derav 118 dager i sikkerhetscelle.⁸⁶ Kommisjonen la vekt på at klager hele tiden – bortsett fra de periodene han satt i sikkerhetscelle – hadde tilgang til radio eller fjernsyn, samt aviser, blader og bøker.

I *Koskinen mot Finland* (1994) argumenterte Kommisjonen med at klageren ikke var forhindret fra å låne bøker fra biblioteket gjennom fengselsbetjentene (klageren var selv ikke tillatt adgang til biblioteket), og at han hadde mulighet til å benytte seg av antenneuttak for radio og fjernsyn som var installert i de fleste av cellene han satt i.⁸⁷ Også i denne saken ble påstandene avvist som ”manifestly ill-founded”. I *Öcalan mot Tyrkia* la Domstolen vekt på at klageren til tross for at han ikke hadde adgang til fjernsyn eller telefon hadde tilgang til bøker, aviser og radio.

2.3.4 Frarøvelse av inntrykk (”sensory isolation”)

Som nevnt ovenfor under punkt 1.3.2 er total sosial isolasjon kombinert med ”sensory isolation” konvensjonsstridig:

... complete sensory isolation, coupled with total social isolation, can destroy the personality and constitutes a form of treatment which cannot be justified by the requirements of security or for any other reason.⁸⁸

⁸⁶ *E. mot Norge* avsnitt 8 og 9.

⁸⁷ *Koskinen mot Finland* avsnitt 19.

⁸⁸ *Dhoest mot Belgia* § 117. Se også f.eks. *Kröcher og Möller mot Sveits* § 62.

Det skal svært mye til før konvensjonsorganene finner at det foreligger total akustisk isolasjon. Det beste eksempelet er her *Kröcher og Möller mot Sveits*. Som nevnt ovenfor under punkt 2.1 var cellene i samme etasje og over og under klagerens celler evakuert. I tillegg var vinduene blokkert for å hindre alt innsyn og utsyn. Kommisjonen fant det allikevel ikke bevist at klagerne hadde vært utsatt for total akustisk isolasjon, da cellene ikke var gjort lydtette og klagerne ikke på noe tidspunkt var ”isolated from all outside noise”.⁸⁹

Ikke i noen senere saker har Kommisjonen eller Domstolen fastslått at det foreligger total frarøvelse av sanseinntrykk. Med utgangspunkt i Kommisjonens vurderinger i *Kröcher og Möller mot Sveits* må den innsatte antakelig totalt være frarøvet all form for syns- og hørselsinntrykk for at det skal foreligge krenkelse av art. 3. Jeg kan ikke finne holdepunkter i nyere praksis for at denne holdningen er endret, idet spørsmålet ikke er senere er satt på spissen i samme grad som i denne saken.

2.3.5 Varigheten av isolasjonen

Når det gjelder varigheten av isolasjonstiltaket har konvensjonsorganene i mange saker funnet det relevant for den konkrete vurderingen at tiltakene kun varte i begrenset tid. Konvensjonsorganene har imidlertid ikke tatt stilling til i hvor lang tid det er lovlig å illegge slike tiltak, men har vurdert spørsmålet konkret i forhold til hvor alvorlig anklagen har vært, hvor lang straff klageren i utgangspunktet var idømt og hvilke hensyn som lå til grunn for tiltaket. Konvensjonsorganene har ikke antydnet noen øvre grense for hvor lenge man kan sitte isolasjonsfengslet, og det er i praksis flere eksempler på at Kommisjonen og Domstolen har tillatt langvarige isolasjonstiltak. I for eksempel *Messina-saken* var klageren ilagt isolasjonstiltak i nærmere fem år.

I *Treholt mot Norge* (1991) var klager dømt til 20 års fengsel for spionasje. Kommisjonen vurderte hvorvidt restriksjonene i to perioder av fengslingen utgjorde konvensjonsstridig isolasjon; den første perioden varte i ett år, mens den andre perioden varte i to år. Kommisjonen viste til *Kröcher og Möller mot Sveits* og at varigheten av

⁸⁹ *Kröcher og Möller mot Sveits* § 66.

tiltakene var et relevant moment. Kommisjonen fastslo deretter at Konvensjonen ikke gir krav på prøveløslatelse eller permisjoner, og at straffens lengde i seg selv ikke reiser spørsmål i forhold til art. 3.⁹⁰ Dette ble også stadfestet av Kommisjonen i *Koskinen mot Finland*, hvor det henvises til *Treholt-saken*:

... the Commission recalls that a lengthy prison sentence or a combination of prison sentences does not in itself raise any issue under Article 3 of the Convention.⁹¹

Også når det gjelder varigheten av isolasjonstiltakene er den mest interessante avgjørelsen nok en gang *Kröcher og Möller mot Sveits*. Som nevnt ovenfor var det her uenighet i Kommisjonen. Mindretallet mente at det forelå brudd på art. 3 i forhold til den første perioden klagerne var fengslet, mens flertallet valgte å se hele perioden under ett. Flertallet fant at de periodene der klagerne var underlagt de strengeste tiltakene var ”fairly brief considering the circumstances of the case”, og at ”neither the duration nor the severity of these exceed the legitimate requirements of security”.⁹² Mindretallet mente derimot at ”closer attention should have been paid to the situation imposed on the applicants during the first month of their detention”, og fant at tiltakene de innsatte var ilagt i løpet av denne perioden var strengere enn hva som kunne tillates av hensyn til sikkerhet. Det forelå altså ikke proporsjonalitet mellom tiltaket og klagerens rettigheter, og tiltaket utgjorde derfor umenneskelig behandling jf. art. 3.⁹³

I tilfeller av varetektsfengsling er det usikkert om Domstolen vil tillate like lange isolasjonsperioder som i de tilfellene der klageren avsoner en dom. Dette spørsmålet er ikke avklart i praksis, men Kommisjonen og Domstolen har i flere saker tillatt temmelig lange perioder med isolasjon også i tilfeller der klageren har sittet varetektsfengslet. I *Zhu mot Storbritannia* satt klageren varetektsfengslet i 18 måneder under strenge tiltak, hvorav han i seks måneder i praksis var totalt avskåret kontakt med andre mennesker.⁹⁴ I *X mot Danmark* ble klageren holdt i isolasjon i over et år på grunn av kollusjonsfare. I

⁹⁰ *Treholt mot Norge* 1 (b) avsnitt 7-9.

⁹¹ *Koskinen mot Finland* avsnitt 17.

⁹² *Kröcher og Möller mot Sveits* § 72.

⁹³ *Kröcher og Möller mot Sveits*, mindretallets votum avsnitt 7 og 8.

⁹⁴ *Zhu mot Storbritannia* avsnitt 9.

Rasch mot Danmark satt klageren – som var tiltalt for drap – isolasjonsfengslet i 17 måneder før domfellelse.⁹⁵

2.3.6 Betydningen av isolasjonens effekt på den innsatte

Hvilke effekter isolasjonen har hatt på den innsatte er naturligvis viktig i forhold til proporsjonalitetsvurderingen, og er et moment konvensjonsorganene *skal* ta i betraktning, jf. for eksempel *Kröcher og Möller mot Sveits* § 62 (2) og *Lorsé m.fl. mot Nederland* § 63.⁹⁶

I enkelte saker har Kommisjonen og Domstolen gått forholdsvis grundig inn på en vurdering av de medisinske bevisene i saken. I *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* fant Kommisjonen det vanskelig – på bakgrunn av de medisinske rapportene – å avgjøre hvilken effekt selve isolasjonen – i forhold til andre forhold (for eksempel flere sultestreiker) – hadde hatt på klagerens fysiske og mentale helse.⁹⁷ Kommisjonen fremmet dessuten spørsmålet om klagerens selvmord kunne være resultat av behandlingen i fengselet, men fant dette ikke bevist:

In some cases, the death in prison of a person who has claimed to have been subjected to torture or physical or mental violence may be regarded as the outcome of that ill-treatment, particularly where the systematically organised and enforced isolation of the prisoner may have driven him inexorably to take his own life. In the present case, there is no objective indication along those lines.⁹⁸

Interessant er også saken *Bouajila mot Sveits* (1993). Klageren var i hjemlandet dømt for flere drap, hadde rømt fra fengselet flere ganger og var derfor plassert i isolasjon. Flere legerapporter konkluderte med at klagerens psykiske helse var alvorlig forverret i løpet av isolasjonsfengslingen, men Kommisjonen fant ikke at det forelå krenkelse av

⁹⁵ Lorenzen 2003 s. 117.

⁹⁶ ”Regard must be had to ... and its effects on the person concerned”. De andre momentene det skal legges vekt på er naturligvis også viktige, men flettes av konvensjonsorganene i større grad inn i helhetsvurderingen. Når det gjelder effektene tiltakene har på klageren har konvensjonsorganene ofte skilt ut dette som en egen problemstilling, og jeg finner det derfor naturlig å ta dette opp som et eget punkt.

⁹⁷ *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* § 9.

⁹⁸ § 12.

art. 3. Kommisjonen viste til medisinske studier som konkluderte med at selv ”vanlig” fengsling kunne forårsake et reversibelt syndrom som kunne påvirke fangens psyke og atferd, og Kommisjonen fant det derfor ikke bevist at klagerens helsetilstand kunne tilbakeføres til selve isolasjonsfengslingen.⁹⁹ Kommisjonen la dessuten vekt på at myndighetene hadde gjort forsøk på å oppveie de negative virkningene av fengselsforholdene ved å overføre klageren til en annen anstalt og gi ham nødvendig medisinsk behandling.¹⁰⁰ Et dissenterende kommisjonsmedlem mente imidlertid at myndighetene i løpet av den lange perioden (fire år, to måneder og elleve dager) burde ha funnet en bedre løsning, slik at ikke konsekvensene for klageren ble så alvorlige.¹⁰¹

I *E. mot Norge* la Kommisjonen vekt på at de norske myndigheter hadde vist betydelig interesse for å bedre klagerens situasjon, samt at fengselsmyndighetene hadde utvist en bemerkelsesverdig vilje til å hjelpe ham.

2.3.7 Betydningen av klagers egen opptreden

I flere saker legger konvensjonsorganene vekt på klagers egen opptreden. Som nevnt ovenfor under punkt 2.2.2 er det interessant at Kommisjonen i en og samme sak – i dette tilfellet *Dhoest mot Belgia* – understreker at klagerens opptreden ikke kan begrense hans rettigheter etter art. 3 samtidig som den trekker denne opptreden inn i avgjørelsens konklusjon.

Som nevnt ovenfor er det i saker der isolasjonstiltakene blir ilagt av disiplinærhensyn at det i størst grad legges vekt på klagers egen opptreden. Men også i andre saker er det eksempler på at klagers opptreden har hatt betydning. Spesielt i saker der klageren har

⁹⁹ *Bouajila mot Sveits* § 132.

¹⁰⁰ § 133.

¹⁰¹ Mindretallets votum § 7. Det dissenterende kommisjonsmedlem mente at statens mulighet til å illegge strenge isolasjonstiltak av sikkerhetsgrunner måtte begrenses: ”Je suis d’avis que la sévérité de conditions de détention imposées aux détenus pour des raisons de sécurité doit avoir des limites, et que les Etats ont la responsabilité de veiller à ce que la personnalité humaine des détenus n’est pas anéantie” (§ 8).

unnlatt å benytte seg av mulighetene for forskjellige tilbud, har dette blitt tillagt vekt i klagers disfavør.¹⁰²

Jeg viser for øvrig til punkt 2.2.2 ovenfor.

¹⁰² Se f.eks. *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* avsnitt 10. Kommisjonen fremhever at når man blant annet ser på ”the behaviour of the applicants themselves, particularly their rejection of certain opportunities for contact open to them, the applicants cannot be deemed to have been deliberately subjected to a range of physical or mental suffering designed to punish them, to destroy their personality or to break down their resistance”. Se også *Kröcher og Möller mot Sveits* § 68: ”they also refused certain outside contacts”.

3 Utviklingen i praksis – er terskelen lavere i dag?

Konvensjonspraksis omkring art. 3 regnes generelt for å være streng. Spesielt streng er praksisen omkring forholdene under frihetsberøvelse, og jeg finner grunn til å hevde at spesielt praksisen omkring isolasjonsfengsling er svært restriktiv. Som vi har sett gjennom vurderingen av praksis ovenfor under punkt 2, skal det generelt mye til før konvensjonsorganene anser at terskelen for minstenivået er overskredet. Når det gjelder isolasjonsfengsling, kan det stilles spørsmål om ikke graden av lidelse for klageren i slike tilfeller må være mer alvorlig enn hva som er tilfelle for andre tilfeller av brudd på art. 3.¹⁰³

Som jeg har gjort rede for ovenfor, er spesielt sakene *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* og *Kröcher og Möller mot Sveits* sentrale: De omhandler forhold som ligger helt på grensen av hva som tillates, og de har derfor blitt retningsgivende for senere saker. Nå er disse sakene blitt forholdsvis gamle, og jeg har funnet det interessant å se på om det siden disse to sakene har funnet sted en utvikling i konvensjonsorganenes praksis på dette området. Kommisjonen la i disse avgjørelsene grunnlag for en svært streng praksis på området, og jeg vil undersøke om denne nå er oppmyknet.

3.1 Antakelsen om dynamikk

Utgangspunktet for Domstolens tolkning av EMK er Wienkonvensjonen om traktatretten.¹⁰⁴ Konvensjonen skal altså tolkes i samsvar med den alminnelige

¹⁰³ Se om praksis omkring isolasjonsfengsling i forhold til praksis generelt omkring art. 3: Sudre 1984. Sudre mener at forholdene under frihetsberøvelse er det området der terskelen for overskridelse av minstenivået er høyest og at det blant forholdene under frihetsberøvelse er isolasjonsfengsling hvor denne terskelen er aller høyest. Sudre finner det påfallende at konvensjonsorganene i forbindelse med isolasjonsfengsling kun vurderer begrepet umenneskelig behandling (og ikke nedverdiggende behandling).

¹⁰⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties, Wien 23. mai 1969.

forståelse av ordlyden, sett i lys av sammenhengen og formålet.¹⁰⁵ Det må være i overensstemmelse med Konvensjonens formål at rettighetene beskyttes effektivt, og Domstolen har utviklet et prinsipp om dynamisk tolkning.¹⁰⁶

Prinsippet om dynamisk tolkning går i korthet ut på at Konvensjonens rettigheter må tolkes i lys av samfunnsutviklingen. Konvensjonsorganene må ta i betraktning holdningene og forholdene på tidspunktet for den konkrete avgjørelse og ikke på tidspunktet for utarbeidelsen av Konvensjonen.¹⁰⁷

Første gang prinsippet om dynamisk tolkning – for så vidt gjaldt art. 3 – kom klart til uttrykk i Domstolen var i *Tyrer mot Storbritannia* (1978), der det ble lagt vekt på utviklingen i medlemslandene:

The Court must also recall that the Convention is a *living instrument* which, as the Commission rightly stressed, must be interpreted in the light of present-day conditions. In the case now before it the Court cannot but be influenced by the developments and commonly accepted standards in the penal policy of the member States of the Council of Europe in this field.¹⁰⁸

Det er nå vanlig oppfatning i juridisk litteratur på området at art. 3 fremdeles er gjenstand for dynamisk prøvning, og dette understrekes også i praksis. Domstolen understreket blant annet i *Selmouni mot Frankrike* (1999) at den stadig høyere standarden som kreves i forhold til menneskerettighetene, fordrer at rettighetene håndheves strengere:

..., having regard to the fact that the Convention is a “living instrument” which must be interpreted in the light of present-day conditions” (...), the Court considers that certain acts which were classified in the past as “inhuman and degrading treatment” as opposed to “torture” could be classified differently in future. It takes the view that *the increasingly high standard being required in the area of the protection of human rights and fundamental liberties correspondingly*

¹⁰⁵ Wienkonvensjonen om traktatretten art. 31.

¹⁰⁶ For en grundigere innføring i prinsippet om dynamisk tolkning se f.eks. Prebensen 2000.

¹⁰⁷ Dette fører blant annet til at forarbeidene til EMK tillegges begrenset vekt. Se Van Dijk/Van Hoof 1998 s. 78.

¹⁰⁸ *Tyrer mot UK* § 31 (min utheving).

*and inevitably requires greater firmness in assessing breaches of the fundamental values of democratic societies.*¹⁰⁹

I *Öcalan mot Tyrkia* (2003) hevdet Domstolen at det har foregått en betydelig utvikling med hensyn til begrepene umenneskelig og nedverdiggende behandling i løpet av Konvensjonens levetid:

Moreover, the concepts of inhuman and degrading treatment and punishment *have evolved considerably* since the Convention came into force in 1950 and indeed in the Court's *Soering v. the United Kingdom* judgment in 1989.¹¹⁰

Når det gjelder forholdene ved frihetberøvelse, har konvensjonsorganenes praksis lenge vært regnet for å være restriktiv.¹¹¹ Det skal mye til før Domstolen anser art. 3 krenket på grunn av forholdene under fengselsoppholdet. Allikevel har det nok skjedd en utvikling også på dette området av art. 3. Det understrekes blant annet av avgjørelsene i *Selmouni mot Frankrike* og *Dikme mot Tyrkia*¹¹² og i juridisk teori. At det legges vekt på en utvikling dette området, understrekes også av at det i konvensjonspraksis legges stadig større vekt på torturkomitéens rapporter.

Med bakgrunn i samfunnsutviklingen og den ovenfor nevnte konvensjonspraksis er det grunn til å anta at også praksisen omkring isolasjonsfengsling er omfattet av det dynamiske tolkningsprinsippet.

3.2 Hvordan har konvensjonsorganenes praksis utviklet seg?

¹⁰⁹ *Selmouni mot Frankrike* § 101 (min utheving). Se også *Dikme mot Tyrkia* (2000) § 92.

¹¹⁰ *Öcalan mot Tyrkia* § 194.

¹¹¹ Se f.eks. Møse 2002 s. 218.

¹¹² I *Dikme mot Tyrkia* vises det til *Selmouni-saken*: "[the Court] points out that in *Selmouni*, in accordance with the principle that the Convention was a "living instrument which must be interpreted in the light of present-day conditions", it said that certain acts which had previously been classified as "inhuman and degrading treatment" as opposed to "torture" might be classified differently in the future ... It therefore has to be determined whether the treatment meted out to Mr Dikme can, as he submitted, be classified as torture".

Med bakgrunn i min gjennomgang av praksis ovenfor under punkt 2, er det grunn til å slå fast at praksisen omkring isolasjonsfengsling faktisk ikke gir grunnlag for å hevde at terskelen for overskridelse av minstenivået er lavere nå enn den var for 20-25 år siden.

De prinsippene som ble fastslått i *Kröcher og Möller mot Sveits* legges fremdeles til grunn av Domstolen. Det siteres ofte fra, og henvises til, denne avgjørelsen og til andre eldre saker. Et eksempel på dette finner man for eksempel i *Lorsé m.fl. mot Nederland*:

... the Court has previously held that complete sensory isolation, coupled with total social isolation, can destroy the personality and constitutes a form of inhuman treatment which cannot be justified by the requirements of security or any other reason. On the other hand, the removal from association with other prisoners for security, disciplinary or protective reasons does not in itself amount to inhuman treatment or degrading punishment (...). In assessing whether such a measure may fall within the ambit of Article 3 in a given case, regard must be had to the particular conditions, the stringency of the measure, its duration, the objective pursued and its effects on the person concerned.¹¹³

Formuleringene av prinsippet er lignende i de fleste sakene, og jeg finner ikke at de eventuelle språklige forskjellene har betydning for innholdet i prinsippene. Jeg kan heller ikke finne at tolkningen av prinsippene har endret seg siden den gang.

I de to avgjørelsene jeg har tatt utgangspunkt i – *Kröcher og Möller mot Sveits* og *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* – er det sikkerhetshensynet som er det dominerende. Også i senere saker har konvensjonsorganene tillatt at hensynet til fangenes og samfunnets sikkerhet legges til grunn for ileggelse av isolasjonstiltak, se punkt 2.2.1 ovenfor. Ikke i noen av de sakene jeg har vist til ovenfor har isolasjonen vært like omfattende som i *Kröcher og Möller mot Sveits*. Det er derfor vanskelig å si noe om Domstolen i dag ville gått like langt i å tillate disse tiltakene. Det viser seg imidlertid at Kommisjonen og Domstolen har vært svært tro i forhold til sin tidligere praksis på dette området.

¹¹³ *Lorsé m.fl. mot Nederland* § 63. Se også f.eks. *Van der Ven mot Nederland* § 51, *Bouajila mot Belgia* §§ 101 og 102 og *Messina mot Italia* avsnitt 10.

Jeg vil i det følgende peke på mulige hovedårsaker til at isolasjonsfengsling bryter med bildet av at forholdene under frihetsberøvelse – i likhet med andre forhold som faller inn under art. 3 – er gjenstand for dynamisk tolkning.

3.3 Hvorfor er ikke praksis mer dynamisk?

3.3.1 Nasjonale interessers gjennomslagskraft står fast?

Praksisen omkring isolasjonsfengsling særpreges av at mange av sakene dreier seg om terrorisme og alvorlig organisert kriminalitet. Allerede i *Irland mot Storbritannia* la Kommisjonen til grunn en svært høy terskel for minstenivået i saker som involverer terrorister, idet den understreket behovet myndighetene har for effektiv beskyttelse mot terrorisme. Man befinner seg altså på et område der konvensjonsorganene i stor grad har latt det være opp til myndighetene i den enkelte stat å definere hvilke tiltak som kan la seg forsvare ut fra hensyn til klagerens egen sikkerhet, andre personers sikkerhet og statens sikkerhet. Selv om det enkelte individs rettigheter i større grad står på dagsorden i dag enn for 20-30 år siden, kan man anta at statenes behov for effektive midler mot slike lovbyggere ikke er mindre i dag enn den gang. Menneskerettighetene skal først og fremst beskytte det enkelte individ mot myndighetenes vilkårlige eller på andre måter inngripende makt. Her befinner vi oss muligens på et område der rettighetene i større grad enn på andre områder kommer i konflikt med myndighetenes og offentlighetens interesser. Myndighetenes interesser i slike saker må dessuten antas å være omtrent de samme i hele Europa, slik at det ikke blir aktuelt å sammenligne medlemsstatene slik det gjøres i andre tilfeller av påståtte brudd på art. 3.

Det virker dermed som om følgen har blitt at Kommisjonen og Domstolen når det gjelder isolasjonsfengsling har tillatt myndighetene større spillerom enn vanlig, og at tilsynsorganene ikke er villige til å endre på denne praksisen. Grunnen til dette kan være

at tilsynsorganene i slike tilfeller føler seg bundet av myndighetene, hvis interesser Domstolen også er satt til å ivareta.¹¹⁴ Som Rodley sier:

The task of balancing humane treatment with exceptional security needs is a difficult one, but it seems that, for the Commission, the balance can tilt a long way towards security concerns before article 3 comes into play.¹¹⁵

En grunn til at dette spesielt gjelder for art. 3 og isolasjonsfengsling kan være at det antakelig ansees som mer byrdefullt for en stat å bli dømt for krenkelse av art. 3 enn av mange andre konvensjonsbestemmelser. Dette kan føre til at konvensjonsorganene velger å idømme krenkelse av andre konvensjonsbestemmelser fremfor art. 3.¹¹⁶

3.3.2 Er Domstolen "fanget" av sine prinsipper?

Selv om Domstolen og Kommissjonen i praksisen omkring art. 3 har fastslått flere konkrete tolkningsprinsipper, er det viktig å huske på at enhver sak må bedømmes ut fra de konkrete forhold. Denne vurderingen innebærer nødvendigvis en mer eller mindre konkret vurdering. Vurderingen vil innebære at Domstolen må gå igjennom alle de prinsippene og momentene den har nedlagt for tolkningen i forhold til isolasjonsfengsling, og anvende dem på det konkrete saksforhold. Rodley mener at det faktisk at de faktorene Domstolen legger vekt på med hensyn til isolasjonsfengsling er så mange og ulike, kan forklare Domstolens vegring mot å konkludere med krenkelse av art. 3.¹¹⁷ Dette kan være en forklaring på at Domstolen aldri har idømt brudd på art. 3 i saker om isolasjonsfengsling, og på at det ikke foreligger noen nevneverdig utvikling i rettspraksis siden *Kröcher og Möller mot Sveits*. Siden Domstolen har så mange faktorer

¹¹⁴ At konvensjonsorganene også skal ivareta myndighetenes interesser understrekes blant annet av derogasjonsregelen i art. 15. Det understrekes også av at flere av individets rettigheter etter EMK – f.eks. ytringsfriheten og religionsfriheten – innskrenkes i forhold til at også statenes behov må ivaretas, jf. f.eks. art. 9 (2) og 10 (2).

¹¹⁵ Rodley 1999 s. 296.

¹¹⁶ Se f.eks. *Messina mot Italia* der påstanden om krenkelse av art. 8 om respekt for familieliv og korrespondanse ble antatt til realitetsbehandling, mens påstanden om krenkelse av art. 3 ble erklært "inadmissible".

¹¹⁷ Rodley 1999 s. 296.

å forholde seg til, mener Rodley at den har hatt problemer med å spesifisere mer konkrete standarder for vurderingen av isolasjonstiltakene. Dette kan ha ført til at tolkningsmomentene har blitt så mange og forskjellige at selv svært strenge tiltak kan tolkes å være i overensstemmelse med art. 3. Domstolen er altså ”fanget” av sine egne prinsipper.¹¹⁸

Også Rehof og Trier mener at konvensjonsorganene har satt seg selv i en situasjon der de ikke har mulighet til å utvikle sin egen praksis. Rehof og Trier mener at konvensjonsorganene praktisk talt har utelukket muligheten for at isolasjonsfengsling i seg selv kan utgjøre krenkelse av art. 3 og ”som følge af denne selvpålagte ”prøvelsesbegrænsning” har EMK reelt sat sig udenfor indflydelse på området”.¹¹⁹

3.3.3 For lite empirisk grunnlag?

Det må også tas høyde for at det kan være en ”tilfeldighet” at jeg ikke finner at det foreligger en utvikling i praksis på dette området. Siden hver enkelt sak representerer en unik, konkret drøftelse, kan det selvfølgelig hende at Domstolen siden *Kröcher og Möller mot Sveits* ennå ikke har behandlet noen saker Domstolen mener setter problemstillingen på spissen i en slik grad at det er naturlig å gå et skritt videre i forhold til eldre praksis. Nøyaktig like strenge isolasjonstiltak som de klagerne var utsatt for i denne saken er det antakelig ingen tvil om at Kommisjonen eller Domstolen ikke senere har blitt forelagt seg.

På den annen side har Domstolen også i den senere tid behandlet en rekke saker om tilfeller av særdeles strenge isolasjonstiltak.¹²⁰ I disse sakene har – som nevnt ovenfor – argumentasjonen dreiet seg omkring de samme prinsippene og momentene som ble fastslått i *Kröcher og Möller mot Sveits*. Jeg har ikke funnet eksempler på at Domstolen har fraveket eller utviklet tidligere praksis. Domstolen har heller ikke – i motsetning til

¹¹⁸ På den annen side er det naturligvis viktig for Domstolen at det ikke utarbeides standarder som er så rigide at det ikke er rom for å ta hensyn til forhold Domstolen ikke mente å omfatte i utgangspunktet.

¹¹⁹ Rehof og Trier 1990 s. 348.

¹²⁰ F.eks. *Dhoest mot Belgia*, *Bouajila mot Sveits*, *Zhu mot Storbritannia*, *Öcalan mot Tyrkia*, *Messina mot Italia*.

andre drøftelser omkring art. 3 – i argumentasjonen om isolasjonsfengsling trukket frem prinsippet om dynamisk tolkning. Det foreligger derfor ingen holdepunkter for at Domstolen på dette området mener at praksisen skal eller kommer til å endres. Rehof og Trier sa i 1990 at de ikke trodde at det ”indtil videre” ville bli konstatert krenkelse av art. 3 grunnet isolasjonsfengsling.¹²¹ Siden det ikke har skjedd en utvikling i praksis siden den tid, vil jeg tro at denne antakelsen fremdeles har gyldighet.

¹²¹ Rehof og Trier 1990 s. 348.

4 Sammenfatning

EMKs konvensjonsorganer har i en rekke saker blitt forelagt spørsmålet om isolasjonsfengsling i seg selv kan utgjøre krenkelse av EMK art. 3. Ikke i noen av disse sakene har verken Kommisjonen eller Domstolen konstatert krenkelse. Et flertall av sakene er blitt avvist og ikke engang realitetsbehandlet. I juridisk teori er det spesielt to saker som fremheves: *Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland* og *Kröcher og Möller mot Sveits*, hvorav *Kröcher og Möller mot Sveits* fremdeles står som den sentrale og grunnleggende avgjørelsen på området.

Jeg har ovenfor gått igjennom konvensjonsorganenes praksis på området, og funnet at isolasjonsfengsling blir behandlet som et avgrenset tema i forhold til andre forhold under frihetsberøvelse. Konvensjonsorganene har utarbeidet spesifikke retningslinjer for tolkningen av art. 3 i forhold til isolasjonstiltak. I slike saker må Domstolen legge til grunn to hovedvurderinger: Foreligger det et legitimt hensyn for tiltaket, og er dette proporsjonalt i forhold til individets rettigheter i henhold til art. 3? Hvis så er tilfelle må det også avgjøres om det foreligger konvensjonsstridig total isolasjon. Det må i hvert enkelt tilfelle foretas en konkret vurdering, basert på momenter utarbeidet av konvensjonsorganene. Konvensjonsorganene har i saker om isolasjonsfengsling anlagt en streng praksis. Det skal svært mye til før minstenivået ansees overskredet, og jeg har ikke funnet eksempler i praksis på at konvensjonsorganene har konkludert med brudd på art. 3 i saker der isolasjonsfengslingen i seg selv er påberopt som grunnlag for krenkelse.

Etter gjennomgangen av praksis og klargjøring av konvensjonsorganenes prinsipper for behandlingen av isolasjonsfengsling i henhold til art. 3, så jeg på utviklingen av praksis siden de to ovenfor nevnte avgjørelser. Mitt utgangspunkt var at konvensjonsorganene i sin praksis omkring art. 3 generelt har fulgt sitt prinsipp om dynamisk tolkning, og at man kunne anta at dette også er tilfelle når det gjelder isolasjonsfengsling. Jeg fant imidlertid at konvensjonsorganenes praksis ikke hadde endret seg, og forsøkte å finne

noen mulige forklaringer på dette. En mulig forklaring var at man her befinner seg på et område der konvensjonsorganene vegrer seg for å ilegge myndighetene ansvar, og der statenes suverenitet spiller en spesielt stor rolle. Konvensjonsorganene erkjenner myndighetenes behov for inngripen i forhold til svært farlige kriminelle. Som nevnt ovenfor under punkt 3.3.2 er det sannsynlig at Domstolen heller ikke i nærmeste fremtid kommer til å idømme krenkelse av art. 3 alene på grunn av isolasjonsfengsling.

5 Kilder

5.1 Avgjørelser av Den europeiske menneskerettsdomstol

Aerts mot Belgia, RDJ 1998-V

Aydin mot Tyrkia, RJD 1997-VI

Bonura mot Italia, decision 30.05.02, appl.no. 57360/00

Costello-Roberts mot Storbritannia, 1993, serie A nr. 247-C

Campbell og Cosans mot Storbritannia, 1982, serie A nr. 48

Danmark, Norge, Sverige og Nederland mot Hellas (Hellas-saken), 1969, Yearbook XII

Dikme mot Tyrkia, RJD 2000-VIII

Ganci mot Italia, decision 20.09.01, appl.no. 41576/98 (ikke publisert)

Guzzardi mot Italia, 1980, serie A nr. 39

Herzcegfalvy mot Østerrike, 1992, serie A nr. 244

Indelicato mot Italia, dom 18.10.01, appl.no. 31143/96 (ikke publisert)

Irland mot Storbritannia, 1978, serie A nr. 25

Klaas mot Tyskland, 1993, serie A nr. 269

Kudla mot Polen, RJD 2000-XI

Labita mot Italia, RJD 2000-IV

Lorsé m.fl. mot Nederland, dom 04.02.03, appl.no. 52750/99 (ikke publisert)

Messina mot Italia, RJD 1999-V

Peers mot Hellas, RJD 2001-III

Selmouni mot Frankrike, RJD 1999-V

Soering mot Storbritannia, 1989, serie A nr. 161

Tomasi mot Frankrike, 1992, serie A nr. 241-A

Tyrer mot Storbritannia, 1978, serie A nr. 26

Van der Ven mot Nederland, decision 04.02.03, appl.no. 50901/99 (ikke publisert)

Zhu mot Storbritannia, decision 12.09.00, appl.no. 36790/97 (ikke publisert)

Öcalan mot Tyrkia, dom 12.03.03, appl.no. 46221/99 (ikke publisert)

5.2 Avgjørelser av Den europeiske menneskerettighetskommisjon

Bouajila mot Sveits, report 01.07.93, appl.no. 16194/90 (ikke publisert)

Dhoest mot Belgia, 1987, DR 55 s. 5

E. mot Norge, decision 07.03.88, appl.no. 11701/85 (ikke publisert)

Ensslin, Baader og Raspe mot Tyskland, 1978, DR 14 s. 64

Herczegfalvy mot Østerrike, decision 10.03.88, appl.no. 10533/83 (ikke publisert)

Koskinen mot Finland, decision 30.08.94, appl.no. 20560/92 (ikke publisert)

Kröcher og Möller mot Sveits, 1982, DR 34 s. 24

McFeeley mot UK, 1980, DR 20 s. 44

Rasch mot Danmark, 11.03.85

Treholt mot Norge, 1991, DR 71 s. 168

X mot Danmark, 16.12.81

5.3 Litteratur

Addo, Michael K. og Nicholas Grief. *Does Article 3 of The European Convention on Human Rights Enshrine Absolute Rights?* European Journal of International Law, 1998 (9): 510-524.

Buerghenthal, Thomas, et al. *International human rights : in a nutshell*. St. Paul, Minn., 2002.

Cassese, Antonio. *The International fight against torture*. Baden-Baden, 1991.

Clayton, Richard, et al. *The law of human rights*. Oxford, 2000.

Danelius, Hans. *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis : en kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna*. Stockholm, 2002.

Decaux, Emmanuel, et al. *La Convention européenne des droits de l'homme : commentaire article par article*. Paris, 1999.

Dijk, P. van, et al. *Theory and practice of the European Convention on Human Rights*. The Hague, 1998.

Evans, Malcolm D. og Rodney Morgan. *Preventing torture : a study of the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Oxford, 1998.

Harris, D. J., et al. *Law of the European Convention on Human Rights*. London, 1995.

Lorenzen, Peer ... [et al.]. *Den Europæiske Menneskerettighedskonvention : med kommentarer*. København, 2003.

Mackarel, Mark, et al. *Human rights and the administration of justice : international instruments*. The Hague, 1997.

Merrills, J. G. *The development of international law by the European Court of Human Rights*. Manchester, 1993.

Morgan, Rodney og Malcolm D. Evans. *Protecting prisoners : the standards of the European Committee for the Prevention of Torture in context*. Oxford, 1999.

Møse, Erik. *Menneskerettigheter*. Oslo, 2002.

Prebensen, Søren C. *Evolutive interpretation of the European Convention on Human Rights*. 2000.

Rehof, Lars Adam og Tyge Trier. *Menneskerett*. København, 1990.

Rodley, Nigel S. *The treatment of prisoners under international law*. Oxford, 1999.

Sudre, Frédéric. *La Notion de "Peines et Traitements Inhumains ou Dégradants" dans la Jurisprudence de la Commission et de la Cour Européennes des Droits de l'Homme*. *Revue Générale de Droit International Public*, 1984 **88**: 825-889.

Velu, Jacques og Rusen Ergéc. *La Convention européenne des droits de l'homme : extrait du Répertoire pratique du droit belge, Complément, tome VII*, 1990. Bruxelles, 1990.

Addo 1998; Buergenthal, Shelton et al. 2002; Cassese 1991; Clayton, George et al. 2000; Danelius 2002; Decaux, Imbert et al. 1999; Dijk, Hoof et al. 1998; Evans og Morgan 1998; Harris, O'Boyle et al. 1995; Lorenzen 2003; Mackarel, Gane et al. 1997; Merrills 1993; Morgan og Evans 1999; Møse 2002; Prebensen 2000; Rehof og Trier 1990; Rodley 1999; Sudre 1984; Velu og Ergec 1990